

TRADUCCIONS D'OBRES GREGUES A LA PENÍNSULA IBÈRICA*

GEMMA AVENOZA

ABSTRACT

This essay examines the medieval Iberian translations of Greek works, a hundred titles which were rarely translated directly from their original language and, as usual in the medieval world, pieces that rarely transmit the name of the translator, although nearly 30 per cent name him. This corpus is examined dividing it into six subjects: spiritual life, philosophy, medicine and science, law, history and literature, seeking to understand the milieu in which they were produced, the reasons for the presence or absence of some titles in one or another of the Iberian territories, the public that demanded these translations and their textual transmission to the present day. This comparative study shows us that in the fourteenth century all translations share cultural milieu and readers, and that this situation changes in the second half of the fifteenth century, when in Castile versions are produced for the secular elite of the Court of John II (entertainment literature); neither in Portugal nor in Catalonia existed a similar milieu, settings where the works of a practical nature, philosophical, moral or spiritual reflection had an important presence (with a notable exception with regard to the Catalan version of Polybius, for example).

Graeca sunt non leguntur fou una frase assumida i repetida en els ambients lletrats de l'edat mitjana arreu d'Europa, però tot i ser una afirmació taxativa no vol dir que no es tingués interès a conèixer les obres gregues, ans al contrari, en el món intel·lectual i lletrat hom aprofità totes les oportunitats que tingué per fer-se amb textos que els permetessin accedir a les obres gregues, llegint-les en traduccions íntegres o més comunament en adaptacions i florilegis llatins. Aquestes versions passaren a les llengües vulgars i proporcionaren també als laics desconexedors del llatí (o als clergues «poc llatins») un coneixement de la literatura grega. Ara bé, no cal esperar que el corpus d'obres traduïdes, copiades i admirades es correspongui amb el gust contemporani, car els segles XIII-XV tenen una altra percepció de les obres i, com veurem, un criteri utilitari, més enllà del de l'apreciació de la bellesa dels textos, és el que domina tot el panorama.

Per aproximar-nos a la difusió de les obres gregues a la península Ibèrica, ens hem servit fonamentalment de PHILOBIBLON (Faulhaber; Faulhaber, Gómez Moreno i Cortijo; Faulhaber i Gómez Moreno; Dias; Askins, Sharrer, Dias i Schaffer; Beltran i Avenoz; Beltran, Avenoz i Soriano), eina informàtica que ens permet accedir a tres grans bases de dades dedicades a l'estudi dels testimonis manuscrits i impresos que ens transmeten obra medieval hispànica.

* Aquesta investigació forma part del projecte d'investigació finançat per la CICYT FFI2008-03882 i cofinançat amb fons FEDER.

A PHILOBIBLON trobem obres originals i obres traduïdes, obres que tenen un caire literari innegable i d'altres que són merament instrumentals. La major part de les traduccions parteixen d'originals llatins (directament o indirecta), però també hi ha traduccions de textos grecs, siríacs, hebreus, àrabs o de les diverses llengües europees. Una comparació superficial de les tres tradicions ens deixa veure que no sempre els corpus de traduccions coincideixen (amb algunes singularitats cridaneres), però en altres casos hi ha un interès comú a tota la península Ibèrica que féu sorgir arreu versions d'una obra determinada, la qual cosa va dibuixar una mena de cànon comú d'obres traduïdes.

Per tal de conèixer millor les característiques d'aquest corpus que respon a un interès compartit per tots els ambients lectors peninsulars, hem iniciat una anàlisi de les traduccions ibèriques, amb el benentès que rarament podrem parlar de traduccions directes, car la immensa majoria de les versions es feren a partir de textos llatins, àrabs (després traduïts al llatí), italians o francesos.

A més dels estudis sobre manuscrits i el corpus identificat a PHILOBIBLON, disposem d'estudis recents sobre les traduccions del grec que ens han fet un gran servei, com ara la visió general de les traduccions del grec a la Península (Bravo), el repertori d'obres catalanes traduïdes del grec i del llatí (Coroleu), els documents de treball dels projectes Translat DB sobre les traduccions medievals al català (Cabrè i Pujol) i Sciència.cat DB sobre obres científiques en català (Cifuentes), els repertoris generals sobre traduccions i traductors (Alvar i Lucía; Alvar), la bibliografia crítica que es publica periòdicament (*BBAHLM*) i les nostres recerques personals sobre manuscrits i edicions antigues.

Per facilitar l'examen de les obres, hem dividit el corpus en sis matèries: vida espiritual, filosofia, medicina i ciència, dret, història i literatura. Així mateix, a l'hora d'esmentar les obres, emprem la forma llatina tradicional a l'edat mitjana per referir-s'hi, llevat d'uns pocs casos en què el seu caràcter de florilegis de difusió única en una de les llengües ibèriques ens inclina a preferir el nom de les seves versions vulgars.

Un altre punt a considerar prèviament és el del temps i l'espai (geogràfic i social) en què aquestes obres van ésser conegudes. Rarament una traducció ens informa del moment en què fou feta, per qui o per a qui. Així, doncs, la datació sol dependre d'elements externs que hem de valorar amb molta cura.

Del centenar de versions d'obres gregues aquí examinades, només coneixem el traductor d'unes trenta, cosa que suposa prop d'un trenta per cent del total. De molt pocs d'aquests traductors, posseïm dades biogràfiques. Destaquen extraordinàriament les minses informacions que ens han arribat sobre Bernat de Boil (*Libro de Ysaach*) o Francisco de Melgaço (*Speculum Monachorum*), que permeten vincular-los a un determinat ambient cultural i social. Així, doncs, una de les fonts d'informació que ens ajuda a saber a quin públic van adreçar-se les versions és la transmissió manuscrita o impresa que ens les ha fet arribar, especialment aquells testimonis que cronològicament són més propers a la data que atribuïm a la traducció (tot i esperant les informacions que aportí l'inèdit treball de Borsari).

Tampoc aquest és un plantejament absolutament sòlid i ple de certeses. Sovint la data *a quo* o *ad quem* d'una versió depèn de la datació que hem donat a un testimoni manuscrit, fonamentada en elements paleogràfics o formals, subjectes sempre a un marge de dubte, i són rars els testimonis amb un colofó datat. Tot i això, no tenim més remei que treballar amb aquests elements i fer extrapolació d'unes conjectures particulars a àmbits més generals, essent prudents, però, en la valoració dels resultats de les nostres observacions.

OBRES TRADUÏDES DEL GREC

1. Vida espiritual

Haurem de fer una petita distinció entre la vida espiritual i la història religiosa, nom sota el qual situaríem les narracions de caire hagiogràfic. Mentre que els textos propis de la vida espiritual correspondrien a una guia adreçada a aquells que han abandonat el món, els models transmesos per l'hagiografia implicarien un públic molt més ampli, entre el qual trobarien lloc tots els laics. Ambdues categories es poden influir mútuament, car hi ha obres que tot i tenir un paper notable dins l'edificació espiritual dels monjos, per algunes particularitats (caràcter emotiu o narratiu de la història, model assumible per un no-consagrat, etc.), passaren a formar part dels textos de meditació d'ús dels laics, els quals s'enriquiran amb obres escrites en llengua vulgar i amb d'altres traduïdes on triomfarà el ve-sant cristològic o el mariològic. El model de les *vitae patrum* es veurà substituït al llarg dels anys pel de la *vitae Christi* procedent de fonts llatines.

Ultra la presència a totes les tradicions peninsulars d'Isaac de Nínive (siríac > grec > llatí > català / castellà / portuguès) o de les *Vitae patrum*, *Verba seniorum* o *Apophthegmata patrum*¹ (grec > llatí > català / castellà² / portuguès) que es troben en diverses versions, els textos espirituals són més nombrosos i molt més variats en portuguès que en les altres llengües.³ La presència de Johannes Climacus, l'Abat Isaac o les *Vitae patrum* està lligada inequívocament a l'ambient monàstic, car la major part dels testimonis (i/o traductors, copistes, etc.) tenen relació directa amb monestirs com el d'Alcobaça (en el cas dels portuguesos) o el de Montserrat (per a les versions catalana i castellana del *Llibre d'Isaac* o la difusió de la seva versió llatina —cf. Janeras—) o amb biblioteques

¹ Sota el títol de *Vitae patrum*, *Verba seniorum* o *Apophthegmata patrum* circulaven una sèrie de textos d'origen i autoria diversos que recollien les històries dels pares del desert: vides, diàlegs i tota mena de passatges de caire semblant, que conformaren una tradició poc uniforme, car cada un dels reculls conservats pot introduir textos que els altres ignoren i, al mateix temps, part de les *Vitae patrum* passen a integrar-se en reculls hagiogràfics posteriors que es transmeten al costat de les de la *Legenda aurea* (Cabrè i Pujol o. 56).

² Si l'*Aureola monachorum vel dicta patrum* és un text assimilable a aquesta tradició.

³ Amb la reserva que les obres de Johannes Climacus en portuguès són molt breus i es conserven en testimoni únic aplegades en un còdex procedent del monestir d'Alcobaça (BN Alc 213).

que conserven fons procedents de la desamortització dels béns eclesiàstics.⁴ Altrament, bona part dels textos catalans foren traduïts al segle XIV.⁵

Només coneixem el nom d'un dels traductors d'obres espirituals: el monjo Bernat de Boïl, que dedicà la seva versió castellana d'Isaac, que veié la llum a través de la impremta, a un ardiaca de Daroca, Pedro Zapata. Aquesta versió es conserva també en un manuscrit de la Biblioteca de Palacio II/795 acabat de copiar al monestir de Sant Cugat del Vallès el febrer de 1484.

Els testimonis castellans d'Isaac de Síria trenquen la tendència que dibuixaven les versions peninsulars. Només una de les traduccions pot situar-se al segle XIV, *ca. ad quem* 1380, i és una obra que interessaria inicialment més els ambients monàstics que no pas els laics, mentre que la resta se situen clarament en la segona meitat del segle XV.

Ultra aquesta traducció del *Libro del abat Isaac*, comptem amb la *Regla sacada del libro del abat Isaac*, manuscrit del segle XV conservat en testimoni únic procedent d'una important biblioteca nobiliària, la d'Isabel la Catòlica (Ruiz 450). Finalment, les *Apophthegmata patrum* trad. *ca.* 1380 ens han arribat en un únic manuscrit que fou del comte d'Haro.

Aquesta cronologia relativa permet dibuixar un canvi en el públic al qual van dirigides les versions vulgars d'aquest tipus d'obra amb un referent antic grec:

segle XIV: ambients monàstics (Alcobaça, Montserrat, etc.), llevat de la versió castellana dels *Apophthegmata patrum* (1380 *ad quem*).

segle XV: ambients laics lligats a la cort, llevat de la versió de Bernat de Boïl, monjo de Montserrat, dedicada a Pedro Zapata, ardiaca de Daroca.

La primera excepció a aquesta categorització és el manuscrit del comte d'Haro, Pedro Fernández de Velasco († 1470), en les mans del qual situem una traducció de finals del segle XIV. Hem de tenir present que en 1455 fundà a Medina de Pomar l'Hospital de la Vera Cruz per a acollir cavallers pobres, i entre els béns amb què el dotà s'inclouïa una biblioteca que havia de satisfer les seves necessitats espirituals (Lawrance).⁶ No tenim cap document que vinculi la traducció dels *Apophthegmata* al comte d'Haro, però és un tipus d'obra que li podia interessar molt especialment en el moment de la fundació de l'hospital o en els seus darrers anys, quan hi visqué retirat. Així, doncs, una obra que hauria estat d'interès per als ambients monàstics durant el segle XIV es convertí el segle XV en material valuós per a acompanyar la meditació i la vida espirituals dels laics.

⁴ Els fons dels convents foren dipositats en diversos centres que s'havien de fer càrrec de llur custòdia i conservació, cas de la Biblioteca Pública i Universitària, l'Arxiu de la Corona d'Aragó o l'Acadèmia de Bones Lletres, entre altres centres de Barcelona; la Biblioteca Pública i Universitària de València i, en general, les biblioteques públiques de cadascuna de les grans ciutats (com ara Palma). És evident que hi ha excepcions, car els Fons de la Real Biblioteca de El Escorial dipositats al monestir d'El Escorial no van patir cap trasbals per causa de la desamortització i que una gran quantitat de fons d'arreu d'Espanya van incorporar-se a la Real Academia de la Historia o a l'Archivo Histórico Nacional (Madrid), en lloc de les corresponents biblioteques provincials.

⁵ Les traduccions conservades del *Llibre d'Isaac* (amb reserves) i una de les versions de les *Verba seniorum* serien del segle XV, mentre que la resta s'ubicarien al segle XIV.

⁶ Bona part d'aquesta biblioteca es conserva avui dia a la Biblioteca Nacional de Madrid.

Aquesta circumstància ens fa reflexionar sobre els ambients on sorgiren les versions de Johannes Climacus, l'Abat Isaac o de les *Vitae patrum* en cadascuna de les llengües. Les més primerenques estan lligades a centres monàstics (recordem que treballem amb els canals de difusió com un element més per situar llur origen i el públic),⁷ mentre que al segle xv es troben també entre els llibres de nobles i grans senyors (reines com Maria de Castella, reina d'Aragó, o com Isabel I de Castella, o nobles com el comte d'Haro), que s'interessen per unes obres que els serveixen de suport en la seva formació espiritual.⁸ Les poques obres d'aquesta categoria que passaren a la impremta s'han integrat en aquest esperit i superaren els límits del textos entesos per a la formació dels monjos (*Libro de Isaac* a Saragossa per Hurus, 1489 i a Sevilla per Ungut i Polono en 1497, publicant-se en cadascun dels casos una traducció diferent, la primera del monjo montserratí Bernat de Boil i la segona d'autor desconegut). Els textos derivats de les *Verba patrum* es transformen en narracions exemplars que nodreixen les col·leccions d'*exempla*. Es copien al segle xv al costat de miracles marians o s'integren des de molt abans a reculls hagiogràfics com la *Legenda aurea*.

El grup d'obres hagiogràfiques (en versions llatines anònimes o en les reelaboracions de Iacopo da Varazze) ens ha arribat en traduccions del segle xv; en són excepcions el *Barlaam et Josaphat* portuguès (1370-1400), la *Vida de santa M. Egípcíaca* portuguesa (1275-1325) i la *Vitae Pelagiae* castellana derivada de les *Vitae patrum* en la compilació de Pelagi (1380 *ad quem*) del manuscrit del comte d'Haro abans esmentat. Aquestes *vitae*, en català, tenen una tradició textual exclusivament impresa, mentre que en castellà i portuguès són més abundants els testimonis manuscrits, llevat de la *Vitae Pelagiae* present al *Flos sanctorum* portuguès (trad. de mitjan segle xv) transmesa per l'edició de Lisboa de 1513.⁹ La impremta assegura un públic més ampli i les nombroses edicions parlen d'un producte que es venia prou bé i del qual no s'identificava un origen grec, car eren assumides com a pròpies de la tradició llatina occidental.

Finalment, cal tractar de les obres de Basili de Cesarea i Joan Crisòstom, anomenat «Boca d'or», traduïdes només al castellà. Són deu peces de contingut homilètic o reflexions sobre els sagraments (la penitència, especialment) traduïdes al segle xv en l'entorn de la cort de Castella. Coneixem el nom de dos dels traductors (Pedro Díaz de Toledo per a Santillana i Alonso de Palenzuela per a la reina Isabel) i les característiques de les versions intermèdies. Díaz de Toledo emprà la llatina de Bruni del *De libris gentilium* de Basili i l'anònim que traduí

⁷ Són considerades obres prou importants com per a posar-les a la disposició d'aquells monjos que no tinguin una familiaritat suficient amb el llatí que els permeti seguir l'argumentació dels originals.

⁸ La pietat de la reina Maria és ben coneguda i també ho és l'interès que la reina Isabel tenia pels textos religiosos i de pietat (Sabaté i Soriano). L'actitud de Pedro Fernández de Velasco no és pas massa llunyana de les d'aquelles grans senyores, car un cop vidu es retirà al monestir franciscà que ell mateix havia fundat a Medina de Pomar.

⁹ Els *Flos sanctorum* portuguesos es van imprimir a partir de 1513, però transmeten traduccions de mitjan segle xv.

també per al marquès de Santillana les seves *Homilies*, la llatina de Bessarion. Són obres que destaquen per ésser models d'oratòria religiosa d'estil elevat, que trobaria el seu públic entre el clergat al servei dels poderosos o que es movia (i es formava) en centres com Salamanca. En aquest públic devien pensar els impressors que a Múrcia (Ariño Roca 1487) i a Sevilla (*Tres compañeros alemanes* 1499) posaren a la venda les edicions del *Quod name* de Joan Crisòstom i dels *Sermons* de Basili de Cesarea.

Així, doncs, les obres gregues més pròpiament acostades a la vida espiritual que es difonen al segle xv són aquelles que tenen un lligam clar amb l'oratòria, no les que serveixen de model de vida retirada al monjo. Fou el clergat secular de Castella qui en primer lloc hi estigué interessat i, tot seguit, s'hi sentiren atrets els nobles inclinats a una vida retirada sota la guia dels seus consellers espirituals.¹⁰ Aquest pas del textos espirituals més purs dels ambients monàstics a les elits religioses o nobles al segle xv no es donà en català, on la pietat de la societat laica s'amarà dels textos dels *Flos sanctorum* i de les diverses *Vitae Christi*, mentre que el clergat no manifestà un interès especial que s'hagi concretat en la còpia o en la conservació dels textos.

2. Història

La nòmina de textos històrics no és gaire llarga, però sí força interessant: Xenofont (segles IV-III aC), Polibi (II aC), Plutarc i Josep Flavi (segles I-II), Herodià de Síria (segles II-III) i Eusebi de Cesarea (segle IV) entre els més antics, i Joan Zonaras (segle XII) o la quasi contemporània *Crònica de Morea* (segle XIV), entre els més moderns. Cap d'aquestes obres no té traducció portuguesa i només dues, el *De primo bello punico* i les *Vitae parallelae*, conserven versions en més d'una llengua (català i castellà la primera i aragonès i castellà la segona).¹¹ Si fem abstracció de les obres lligades a Juan Fernández de Heredia, totes les altres es troben estretament vinculades als ambients laics, ciutadans (en el cas del Polibi, traduït per Francesc Alegre per al conseller de Barcelona Antoni de Vilatorca) o als membres de la cort castellana. A més, coneixem el nom del traductor de gairebé totes (cinc sobre set), cosa que ens situa lluny de la humilitat sota la qual es protegien els religiosos del segle XIV, car tenim ara uns traductors que en general tenen un renom reconegut com a intel·lectuals apreciats en el seu temps

¹⁰ Com ara la duquesa de Palència, per a qui el seu confessor prepara un homilari comentat on s'inclouen traduccions dels Evangelis. Alvar, en valorar la tipologia de les obres encarregades o dedicades als gran senyors de Castella, observa que aquests no encarreguen textos de contingut religiós, cosa que contrasta amb el fet que el quaranta per cent de les traduccions eren textos edificants «¿Para quién? Parece claro que para la baja nobleza y para las mujeres. Se puede afirmar que la renovación intelectual llegó de manos de los reyes y de la aristocracia. Signo de distinción» (Alvar 289).

¹¹ El *Libro de los emperadores* de Joan Zonaras en versió aragonesa procedeix d'una de catalana que s'ha perdut (Cacho Bleuca).

i que signen les seves obres, sense que s'hagi de menysprear el paper dels impressors, desitjosos de posar a la venda obres avalades per noms ben consolidats de l'elit intel·lectual.

El grup d'obres lligades a Fernández d'Heredia al segle XIV (un Plutarc, el Zonaras i la *Crònica de Morea*) poden considerar-se literatura de cort, que té com a destinatari el seu promotor, el gran mestre de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, que les patrocina, la qual cosa va generar una activitat intel·lectual semblant a la de l'ambient alfonsí del segle XIII (Cacho Bleca). Fernández de Heredia i els seus col·laboradors van treballar amb versions prèvies fetes en altres llengües (llatí, català, francès), però és ben possible que en alguns casos (com ara el Plutarc o el Zonaras), tinguessin present el text grec (clàssic o vulgar). Si això fos així, seria l'única peça traduïda directament del grec a una llengua vulgar peninsular en tota l'edat mitjana.

Les obres de caire històric esmentades responen als interessos dels ambients laics de la societat hispànica medieval quatrecentista;¹² en el cas castellà clarament vinculades als ambients de la cort i la noblesa culta on creixien les llavors de l'Humanisme. Dues de les traduccions d'Alfonso de Palencia arribaren a la impremta: el *De bello judaico* de Josep Flavi (Sevilla, Ungut i Polak 1492) i el Plutarc (Sevilla, Ungut i Polak 1491), mentre que la resta de les obres tingué una tradició textual exclusivament manuscrita amb testimonis conservats que s'han transmès en l'entorn de la cort: a la papal de Roma la de Diego Guillén de Àvila d'Herodià de Síria, a la real de Castella la de Xenofont, i a la casa de Santillana la dels *Canones* d'Eusebi de Cesarea. Aquesta darrera va ser l'obra de caràcter més medieval de totes les històriques traduïdes durant el segle XV a la Península.

Les *Antiquitates judaicae* foren traduïdes per al rei Joan I ca. 1408¹³ i només coneixem aquesta traducció de l'obra de Josep Flavi a través de l'edició feta a Barcelona per Spindeler a despeses dels llibreters Sa Coma i Mir en 1482.¹⁴ El Polibi català fou dedicat en 1472 a un conseller de Barcelona, coincidint amb el final de la guerra contra Joan II; en un moment d'agitació política com aquest, el concepte «literatura de cort» és qüestionable i, en tot cas, s'hauria de considerar també com a «cort» l'ambient que s'atribuïa el poder legítim, en aquest cas la Generalitat de Catalunya i la ciutat de Barcelona representada pel seu Consell de Cent, que podríem equiparar amb els ambients prehumanístics peninsulars del segle XV.

¹² Llevat, és clar, de les versions de Josep Flavi que inclogueren els col·laboradors d'Alfons el Savi en les seves obres històriques (Sánchez-Prieto Borja I xciii-xciv).

¹³ Segons Riera (Presència), la traducció és anònima i Pere Llopis no n'hauria estat el traductor, sinó el corrector de l'edició.

¹⁴ Alvar i Lucía (187 n. 62) i Coroleu (899) esmenten una traducció castellana anònima de les *Antigüedades judaicas* de Josep Flavi, conservada a Santander, Menéndez y Pelayo M-54. Aquest manuscrit conté en realitat una traducció del *Josifon* hebreu (Avenoza, Versiones; Datos). Només disposem d'una versió castellana medieval de les *Antiquitates*, la d'Alonso de Palencia reeditada al segle XVI (1536, 1551) i no en sorgí una de nova fins a 1557, obra de Juan Martín Cordero, en dates molt allunyades de les que aquí considerem.

3. Dret

Ens ha arribat una sola obra d'aquestes característiques, tot i que de manera indirecta, car només roman la notícia que abans de 1426 a la cort de D. Joan I de Portugal es va fer una versió del *Codicus* de Justinià per a ús de la cambra règia i dels seus curials. El manuscrit no es conserva i no sabem en quina llengua estava la versió que es traduï ni quines n'eren les característiques. En tot cas, es tracta d'un text acollit en la cultura romanç per la seva importància com a font del dret.

4. Medicina i ciència

Bona part de la ciència grega que arribà a la Península i tingué versions en vulgar està vinculada a Claudi Galè de forma directa o indirecta (obres creades per ell, atribuïdes, o parts de les seves obres integrades en les d'autors més tardans). La major part es conserva en versió catalana (cinc de vuit); en castellà, només ens han arribat les del *Libro que habla altamente de física* i del *Tesoro de los remedios*, traduccions del segle xv de les quals sabem molt poc, llevat que el copista de la primera es deia Juan de Mayorica. Al portuguès es versionà el *De anatomia* a la segona meitat del segle xv, probablement vinculada al món universitari, car formà part del fons antic d'Évora.¹⁵ Totes aquestes obres tenen un antecedent llatí.

Encara un altre autor mèdic antic trobà el seu espai entre les versions peninsulars: Hipòcrates, de qui circulen traduccions d'obres com la *Capsula eburnea* traduïda al castellà (1500 *ad quem*) a partir d'una versió àrab, i florilegis coneguts amb el títol d'*Aforismes* (dues versions catalanes del segle xiv lligades probablement a centres universitaris, una de les quals conservada en dos testimonis). Sota el nom d'Hipòcrates, el món medieval conegué innumerable opuscles mèdics, tres dels quals ens han arribat en versions castelles del segle xv, procedents versemblantment de col·leccions llatines; són el *Libro abreviado sobre las bestias*, el *Libro de la verdad* i els *Prognostica*.¹⁶ Aquestes obres es coneixen en testimoni únic i no sabem res dels seus traductors o compiladors.

També ha arribat en un únic testimoni, vinculat a Alfons el Savi, la traducció castellana del *Tetrabiblos* de Ptolemeu, feta a partir d'un original àrab. Aquesta obra tracta d'astrologia, una ciència que els «físics» havien de conèixer, car condicionava l'aplicació d'alguns tractaments mèdics com ara les sagnies, però que també interessava els grans senyors, ja que les decisions

¹⁵ Ara a la Biblioteca Pública d'Évora on foren a parar els fons procedents dels Jesuïtes i de la Universitat.

¹⁶ Aquestes obres no consten a BETA com a traduccions, sinó com a obres originals pseudo-hipocràtiques.

polítiques transcendentals s'havien de prendre tenint en compte les posicions dels astres.¹⁷

5. Filosofia

Les obres medievals són plenes d'esments d'autoritat, sovint iniciats per la fórmula «Diu lo philosoph», i aquest «philosoph» s'identifica sovint amb Aristòtil.¹⁸ Així, doncs, la tradició medieval d'obres del «Philosoph» és molt ampla i sota el seu nom circularen nombrosos compendis i florilegis de sentències, el més conegut dels quals és el *Secreta secretorum* (és a dir, els *Poridat de poridades*, *Secrets dels secrets*, etc.). Deixarem aquí de banda la immensa obra del pseudo-Aristòtil per centrar-nos en la tradició de les obres d'autoria més contrastada (seguint l'edició Bekker). En portuguès, no es conserva cap versió medieval i en català només són tres les obres a considerar, totes transmèses per un únic testimoni: el *Regiment d'alberg*, les *Ètiques* traduïdes des del llatí per Guillem de Copons (1418-1467) dedicades a la reina vídua Violant de Bar i una altra obra que no és ben bé d'Aristòtil, sinó que es tracta d'un comentari a la seva *Econòmica*¹⁹ redactat en italià per Leonardo Bruni i traduït per Martí de Viciàna (1481-1492) a València amb una dedicatòria a la seva esposa Damiata.

Les versions catalanes del *Regiment* i de les *Ètiques* són de la primera meitat del segle xv i la de Martí de Viciàna de finals de segle. Aquesta distància cronològica coincideix amb un canvi en la forma d'entendre la filosofia: medievalitzant en el cas de les *Ètiques* dedicades a la reina vídua com a consolació, i obertament humanística en el cas del *Comentari a l'econòmica*, que proporciona a un públic ciutadà (no allunyat de la cort) l'accés a la discussió filosòfica contemporània.

El panorama és molt més ampli en castellà, llengua en què tenim documentades tres versions de les *Ètiques* (amb un total de setze manuscrits i tres edicions incunables), una de la *Filosofia moral* traduïda pel príncep Carles de Viana (edició postincunable), una anònima de la *Dialèctica (Topica)* (manuscrit únic) i la d'Alonso de Cartagena de l'*Oeconomica* (quatre testimonis manuscrits). Bona part d'aquestes traduccions es vinculen als cercles nobiliaris de la cort castellana i de l'aragonesa i totes parteixen de versions llatines. També tenen un públic nobiliari les traduccions de Pedro Díaz de Toledo dels diàlegs de Plató: el *Phaedo* (tres còpies manuscrites) i l'*Axiochus* (un únic testimoni).

Ultra aquests autors reconeguts per l'ortodòxia filosòfica i dels quals podem parlar d'uns clars antecedents grecs, trobem encara una versió dels *Libros teosóficos* atribuïts a Hermes Trismegist feta a partir del llatí per Diego Guillén

¹⁷ És ben coneguda l'afició del rei Pere el Cerimoniós pels textos astrològics i la seva protecció als savis que conreaven aquesta ciència a la Corona d'Aragó (Chabás).

¹⁸ El *Corpus aristotelicum* inclou una sèrie d'obres d'Aristòtil amb les d'altres autors que diuen ser Aristòtil i va circular àmpliament durant l'edat mitjana a tot Europa (cf. Bekker ed.).

¹⁹ Text, però, d'autoria discutida.

de Àvila a Roma en 1485 (manuscrit únic) i la de la *Vita Secundi Philosopho* que en castellà procedeix de la versió incorporada per Vincent de Beauvois al seu *Speculum historiale*, traduïda al castellà al segle xv (preservada en tres manuscrits). La *Vitae* es difon en el cercle dels Reis Catòlics, mentre que els *Tratados* foren traduïts a Roma, a la cort papal.

Finalment, farem esment del *Regiment d'alberg* de Brison (Baraçan), obra que arribà al català al segle xiv després de passar per versions àrabs i llatines, segons ha demostrat recentment Jaume Riera (*Lo Breviari*).

6. Literatura

La major part dels testimonis són en castellà, amb dues versions fragmentàries de la *Iliada* de mitjan segle xv i vinculades a Santillana, la primera traduïda per Pedro González de Mendoza y Figueroa (manuscrit únic) i la segona anònima (dues còpies manuscrites conservades). Un altre cas és el dels sis manuscrits i una edició de la *Ilias* llatina, en versió castellana de ca. 1442 feta per Juan de Mena per al rei Joan II, car la *Ilias* només es pot considerar una traducció del grec si es fa servir un criteri molt ampli, car creiem que seria millor considerarla com una obra autònoma (González Rolán 7-25).

També vinculades amb l'entorn nobiliari castellà de mitjan segle xv són les dues versions dels *Diálogos* de Lluçia de Samòsata, fetes a partir de la llatina de Giovanni Aurispa, una per al comte d'Haro (tres manuscrits conservats) i l'altra per a Luis de Silva (cinc còpies manuscrites medievals).

De finals del segle xv és la traducció de les *Vitae et fabulae* d'Isop, obra que va tenir set edicions i que un desconegut va traduir del llatí o de la versió alemanya, qüestió encara per resoldre.²⁰ Molt anterior (finals del segle xii o inicis del xiii?) era la versió portuguesa del *Livro de Esopo*, la procedència de la qual desconeixem.

En català, la llista és minsa i les obres a considerar força discutibles.²¹ Les *Lletres d'Alexandre al rei Dídimo* procedeixen en últim terme de la *Collatio Alexandri magni cum Dindimo Rege Bragmanorum de Philosophia per litteras facta*, que, al seu torn, reprèn un fragment del *Commonitorium Palladi*, obra grega atribuïda a Palladi, bisbe d'Helenòpolis (segles iv-v). Tenim en català dues versions d'aquestes *lletres*, una traduïda a partir del text llatí de l'*Speculum historiale* de Vincent de Beauvois (un manuscrit lligat a cercles nobiliaris) i l'altra interpolada a la *Historia de preliis* (dos manuscrits); com és evident, l'original grec queda molt lluny d'aquestes versions vulgars.

També és discutible parlar d'una traducció del grec si ens referim a la *Historia de preliis* de Leo Napolitanus. L'obra fou redactada en llatí, tot i que està

²⁰ La versió catalana d'Isop és posterior a les dates que estem considerant.

²¹ Prenem aquestes dades i construïm la nostra argumentació a partir de Cabré i Pujol (document electrònic consultat l'abril de 2010).

fortament relacionada amb antecedents grecs de la història d'Alexandre. La traducció catalana és de finals del segle XIV o inicis del XV i es conserva en dos manuscrits. Temps abans, però, el text fou emprat pels compiladors alfonsins i amplis extractes foren incorporats a la *General estoria* (segle XIII), interpretant el text com una font històrica rellevant (Sánchez-Prieto Borja I cii-ciii).

La difusió d'aquest tipus d'obres és típicament cortesana, lligada als cercles nobiliaris on les novetats que venien d'Itàlia eren molt ben rebudes. Recordem l'interès que es té perquè Leonardo Bruni ensenyi a Castella o el present triat per Giovanni d'Aurispia, que posà en les mans dels grans senyors de la cort castellana —on havia arribat per negociar qüestions relatives al Concili de Basilea— la seva traducció llatina dels *Diàlogos* de Lluçia de Samòsata, text que gràcies a la competència entre bibliòfils tingué més d'una versió castellana. Les traduccions fragmentàries de la *Iliada* probablement tenen el mateix origen.

El quadre dibuixat de les versions d'obres gregues ens mostra com pràcticament totes són indirectes. Les castellanques se situen dins d'una literatura d'entreteniment, destinada a l'erudició d'un públic noble i cultivat, però dejú de llatí. Les catalanes i les portugueses són obres d'un caire pràctic: d'aplicació a ciències com la medicina i d'ús pels seus professionals; de reflexió filosòfica o moral o de reflexió espiritual²² i, per tant, vinculades al creixement interior, ben acollides en ambients eclesiàstics, ciutadans i nobiliaris. Aquest sentit pràctic de la literatura que té un origen en obres gregues només divergeix en dues obres traduïdes al català: el Polibi i l'*Econòmica*.

Francesc Alegre dedicà al conseller de Barcelona Antoni de Vilatorra en 1472 la traducció del Polibi feta a través de la versió italiana de Leonardo Bruni. Aquesta traducció respon al mateix esperit de curiositat envers les novetats que Itàlia proporciona com a mitjancera entre el món oriental i l'Europa de tradició medieval i no està gaire lluny dels interessos que posaren en les mans de Santillana o d'Haro les obres de Lluçia, d'Homer o de Plató. Fou en un ambient semblant, però valencià, on Martí de Viciana (home, però, també vinculat a la cort reial) posava en català el comentari «moderníssim» de Bruni a l'*Econòmica* d'Aristòtil.

Fins on arriben els nostres coneixements sobre la història d'aquestes traduccions, els seus traductors i els testimonis que les transmeten, observem que les versions del segle XIV tenen en totes les llengües peninsulars uns mateixos orígens i públic, mentre que a la segona meitat del segle XV, quan a Castella s'acumulen les peces preparades per al consum de l'elit noble de la cort de Joan II, no trobem uns ambients similars generadors d'obres ni a Portugal ni a Catalunya.

GEMMA AVENOZA
UNIVERSITAT DE BARCELONA-IRCVM

²² Aquí unificaríem la categoria de filosofia amb la de vida espiritual.

VIDA ESPIRITUAL

Autor i obra	BITECA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Isaac de Nínive, <i>Liber de accessu animae</i>	1373 a quo?-1450 ad quem	siriàc > grec > llatí?	Anònim	monàstic? monàstic?	2 = Esc N.i.16 BUB148
Isaac de Nínive, <i>Liber de accessu animae</i>	1373 a quo?	siriàc > grec > llatí?	Anònim	monàstic?	1 = SevCol 5-3-42
<i>Verba seniorum</i> (Pascasi)	1438 ad quem	llatí?	Anònim; al llatí Pascasio de Dumio	monàstic	1 = BUB 559
<i>Verba seniorum, Apotegmes</i> (Pelagius)	1301-1330	llatí	Anònim	monàstic monàstic	2 = LB Add 16433 Montserrat 810
<i>Apophthegmata patrum</i> (Pelagi)	1300-1350?	llatí?	Anònim	monàstic monàstic	2 = BdC 263 Tarragona Sts Creus 49
<i>Verba seniorum</i> (prol. Rufi)	1458 ad quem	llatí	Anònim	cort?	1 = BN 10265
<i>Vitae Patrum</i> (St. Anastasius, <i>Vita sancti Antonii</i>)	1390-1410?	llatí?	Anònim	monàstic monàstic	2 = ACA St. Cugat 39 Tarragona Stes Creus 49
<i>Exemples Sts pares</i> < Rufinus Aquileia	1301-1400?	llatí	Anònim	monàstic	1 = ACA St. Cugat 59
<i>Vitae Patrum</i> (St. Anastasius, <i>Vita sancti Antonii</i>)	1300-1350	llatí Evagri d'Antioquia	Anònim	monàstic	2 = Montserrat 810 Ben Diocesà fr. 7
div. > J. Voragine, <i>Vita St. M. Egipciaca</i>	1450-1500	llatí	anònim	?	0 + 2 = Barcelona, Rosenbach1494 Barcelona, Amoros 1519ca.
div. > Voragine, <i>Liber gestorum Barlaam et Josaphat</i>	1450-1500	llatí	anònim	?	0 + 1 = Barcelona, Rosenbach1494
div. > J. Voragine, <i>Vita St. Pelagiae</i>	1450-1500	llatí	anònim	?	0 + 1 = Barcelona, Rosenbach1494

VIDA ESPIRITUAL

Autor i obra	data trad.	BETA			
		llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradició textual
Isaac de Nínive, <i>Liber de accessu animae</i>	1497 <i>ad quem</i>	siríac > grec > àrab? > llatí	Anònim	laic?	o + 1 = Sevilla Ungut Polak 1497
Isaac de Nínive, <i>Liber de accessu animae</i>	1484	siríac > grec > àrab? > llatí > català?	Bernardo Boil	Pedro Zapata	1 + 1 = MPalacio II/795 Zaragoza Hurus 1489
Isaac de Nínive, <i>Regla sacada del libro del abad Isaac</i>	1500 ca. <i>ad quem</i>	?	Anònim	cort / Isabel I	1 = Esc a.II.13
<i>Apophthegmata patrum</i> (Pelagi)	1380 ca. <i>ad quem</i>	llatí	Anònim	cort / comte d'Haro	1 = BNM 9247
<i>Vitae Patrum</i> (Pseudo-Jeroni)	a. 1490	llatí	Gonzalo García de Santa María	cort	o + 3 = Zaragoza Hurus 1490 ca. Sevilla 3 comp. 1493 Salamanca 1498
Johannes Climacus, <i>Scala coeli</i>	1500 ca. <i>ad quem</i>	llatí	Anònim	?	3 = Santander M-172 Esc a.ii.17 (2 frg.)
div. > J. Voragine, <i>Vita St. M. Egipciaca</i>	1425 ca. <i>ad quem</i>	llatí	anònim	cort / Reis Catòlics / ?	3 = Lázaro Galdiano ⁴¹ Esch.i.14 Santander MenyPel M169
div. > <i>Vita St. M. Egipciaca</i>	1300-1325	francès	anònim	?	1 = Esc h.i.13
div. > Voragine, <i>Liber gestorum Barlaam et Josaphat</i>	1400 ca.	llatí	Gonzalo de Ocaña	cort / comte d'Haro	1 = BNM 12689
div. > <i>Liber gestorum Barlaam et Josaphat</i>	1290 ca. <i>ad quem</i>	llatí	anònim		4 = BUSal 2017 BUSal 1877 BN18017 Strasbourg Univ. CodHispi0
div. > J. Voragine, <i>Vita St. Pelagiae</i>	1400 ca.	llatí	Gonzalo de Ocaña	cort / comte d'Haro	1 = BNM 12589
div. > J. Voragine, <i>Vita St. Pelagiae</i>	1427 ad q	llatí	anònim	cort / Reis Catòlics	1 = Esc h.i.14
Jacobo diaconus, <i>Vita St. Pelagiae</i>	1380 <i>ad quem</i>	no trad.	cort / comte d'Haro	1 = BNM 9247	

Johannes Crisostomus, <i>Contra anomios</i>	1500 ca. ad quem	llatí	anònim	cort / Santillana	1 = BN 10317
Johannes Crisostomus, <i>Quod name</i>	1456 ad quem	llatí	anònim	cort / Reis Catòlics 2 /	4 + 1 = Esc.a iv.7 Esc h.ii.22 BUSal1720 BUSal2198 Murcia Ariño Roca 1487
Johannes Crisostomus, <i>Libro de penitencia</i>	s. xv	llatí	anònim	?	1 = Esc a.iv.5(2)
Johannes Crisostomus, <i>Tratado de penitencia</i>	1500 ca. ad quem	llatí	anònim	?	1 = Esc a.iv.5(2)
Johannes Crisostomus, <i>Homiliario sobre Mateo</i>	1500 ca. ad quem	llatí	Alonso de Palenzuela	cort	3 = Esc b.ii.18 Laz Gal 770 Santander MyPel M559
Basilius Caesarienses, <i>Expositio Domine</i>	1530 ca. ad quem	llatí	anònim	cort / Felip V	1 = BN 74
Basilius Caesarienses, <i>Basilio a Juliano apóstata</i>	1499 ad quem	llatí	anònim	o + 1 = Sevilla 3alemanes 1499	
Basilius Caesarienses, <i>Sermón</i>	1500 ca. ad quem	llatí	anònim	1 = Santander M-172	
Basilius Caesarienses, <i>De libris gentilium</i>	1444-1445	llatí Bruni	Pedro Díaz de Toledo?	cort / Santillana	1 = BNF esp. 458
Basilius Caesarienses, <i>Homilia</i>	1402-1500	llatí Bessarion	anònim	cort / Santillana	2 = BN 10445 RAHSanR ms 39

VIDA ESPIRITUAL

Autor i obra	BITAGAP				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Isaac de Nínive, Liber de accessu animae	1450 ca. ad quem	no consta	Anònim	Val Fernando de Aragón Alcobaza Alcobaza descon.	4 = Rio Jan BN Cof. 50 2-15 BNAlc 461 BNAlc 281 Ev BP CXIII/1-40
<i>Apophthegmata patrum</i> (Pelagi)	1425 ad quem	llatí	Anònim	?	1 = Brasília UdB
<i>Exemples Sts pares</i> < Rufinus Aquileia	1376 a quo	no consta	Anònim	?	1 = Brasília UdB

Johannes Climacus, <i>Scala coeli</i>	s. xv	llatí	Anònim	monàstic	1 = BN Alc 213
Johannes Climacus, <i>Liber ad pastorem</i>	s.d.	no consta	Anònim	monàstic	1 = BN Alc 213
Johannes Climacus, <i>Carta abat Raytu</i>	s.d.	llatí	Anònim	monàstic	1 = BN Alc 213
Johannes Climacus, <i>Speculum monachorum</i>	s.d.	llatí	Fr. Francisco de Melgaço	monàstic	1 = BN Alc 213
<i>Vita sanctae Euphrosinae virginis</i>	s. xv	llatí	anònim	monàstic	1 = Lisboa BN Alc 462
Sofronio de Jerusalem, <i>Vida Sta. M. Egípcia</i>	1275-1325	llatí	anònim	monàstic	2 = Lisboa BN Alc 461 Lis BN Alc 462
Daniel de Raytu, <i>Vita Iohanni Climaci</i>	s. xv	llatí	anònim	monàstic	1 = Lisboa BN Alc 213
div. > <i>Liber gestorum Barlaam et Josaphat</i>	1370?-1400?	llatí	anònim	monàstic	2 = Lisboa BN Alc 462 Lisboa Ac Cienc Az 670
div. > Voragine, <i>Liber gestorum Barlaam et Josaphat</i>	1475-1500	llatí > castellà G. F. de Vagad	Anònim		0 + 1 = Lisboa Kempen-Rabelo 1513
Jacobus diaconus, <i>Vita Pelagiae</i>	1416?-1424?	llatí	anònim	monàstic	3 = Lisboa BN Alc 461 Lis BN Alc 462 Brasilia UdB cod
div. > J. Voragine, <i>Vita St. Pelagiae</i>	1440-1460?	llatí	Anònim	1 = Lisboa, Kempen-Rabelo, 1513	

HISTÒRIA

Autor i obra	data trad.	llengua intermèdia	BITECA		
			traductor	ambient o destinataris	tradició textual
Polybius, <i>De primo bello punico</i>	1472	llatí > italià Bruni	Francesc Alegre	laic i ciutadà / Antoni de Vilatorra / Convent del Carme BUB	2 = NY HS HC387/4327 BUB 85
Flavius Josephus, <i>Antiquitates Judaicae</i>	1408	llatí	Anònim	cort / Joan I	0 + 1 = Barcelona Spindeler 1482

HISTÒRIA

Autor i obra	BETA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Polybius, <i>De primo bello punico</i>	s. xv	llatí Decembrio	Anònim	?	1 = BNM 8822
Herodianus de Syria, <i>Historiae Herodiani</i>	1480-1500	italià Poliziano	Diego Guillén de Ávila	cort / (Roma)	1 = New Haven: Yale Beinecke 82
Flavius Josephus, <i>De bello iudaico</i>	1492 <i>ad quem</i>	llatí R. Aquileia	Alfonso de Palencia	cort / Isabel I	0 + 1 = Sevilla Ungut Polak 1492
Flavio Josephus, <i>Contra Appion</i>	1492 <i>ad quem</i>	llatí R. Aquileia	Alfonso de Palencia	cort	0 + 1 = Sevilla Ungut Polak 1492
Xenophon, <i>Hiero</i>	s. xv	llatí Decembrio	anònim	cort?	1 = RAH San Roman ms 39
Plutarchus, <i>Vitae parallelae</i>	1491 <i>ad quem</i>	llatí	Alfonso de Palencia	cort	2 + 1 = BN 892 BN 7565 Sevilla Ungut Polak 1491
Plutarchus, <i>Vitae parallelae</i>	1379-1384	griego vulgar	J. Fdz de Heredia	cort Nàpols / Heredia	1 = Paris BN esp. 70-72
Plutarchus, <i>De toda condició de la nobleza</i>	1461 <i>ad quem</i>	italià Decembrio	Carlos de Viana	cort	2 = BN 17814 BN 23090
Plutarchus, <i>De capienda...</i>	a. 1536	llatí	Pedro Fernández de Villegas	comte d'Haro	1 = Burgos BC
Johannes Zonaras, <i>Epitome historiarum</i>	1377-1393	català? / cap	J. Fdz de Heredia	cort / Fdz de Heredia (còpia Santillana)	1 = BN 10131
<i>Crònica de Morea</i>	1377-1393	francès?	J. Fdz de Heredia	cort / Fdz de Heredia (còpia Santillana)	1 = BN 10131
Eusebius de Cesarea, <i>Chronici canones</i>	1445-1446	llatí S. Jeroni i ad. Prósper	Alfonso Fernández de Madrigal el Tostado	cort / Santillana	1 = BN 10811

DRET

Autor i obra	BETA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradició textual
Justinianus I, <i>Codicus</i>	1426 <i>ad quem</i>	l·latí	Anònim	cort / D. Joan I	1 = ms. perdut

MEDICINA Y CIÈNCIA

Autor i obra	BITECA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradició textual
Claudius Galenus, <i>Comentari als aforismes</i>	1401-1450	l·latí	Anònim		1 = Bordeaux BC 568
Claudius Galenus, <i>Art de medicina</i> (J. of Saxony, <i>Flor dels savis</i>)?	1459 <i>ad quem</i>	l·latí	Anònim	?	1 = BdC 881
Claudius Galenus, <i>Conaxença de les urines segons Galien</i>	1400-1450	grec > l·latí	Anònim	?	4 = Paris Arsenal 2525 BNP esp 508 Vat lat 4797 BUB 239
Claudius Galenus, <i>Microtecne</i> (Joanniti <i>Art del tigni</i> serveix d'introducció a aquesta obra)	1399 <i>a quo</i>	l·latí	Anònim	?	4 = Vat. Lat 4797 Paris Ars 2525 BNP esp. 508 BUB 239
Claudius Galenus, <i>Remembrança de les lletres a Coris</i>	1350-1390	grec > àrab	Joan Jacme	cort aragonesa,	1 = Sarag Cap. 25/62
Hippocrates, <i>Aphorismi</i>	1351-1390?	àrab	Anònim	?	1 = Toledo Capitular 96-31
Hippocrates, <i>Aforismes d'Hipocras</i>	1351-1400?	l·latí	Anònim		2 = BUVal 216 Bordeaux 568
Pseudo-Hippocrates, <i>De saber quines són les malalties</i>	1350-1450	l·latí	Anònim	?	1 = Andorra la Vella arxiu 7 claus frg.

MEDICINA Y CIÈNCIA

Autor i obra	BETA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Claudius Galenus, <i>Libro que habla altamente de física</i>	1471	llatí?	Anònim / copista Juan de Mayòrica	?	1 = Mpalacio II/3063
Claudius Galenus, <i>Tesoro de los remedios</i> (extr. Galè)	1500 ca. ad quem	llatí?	Anònim	comprat a Burgos	1 = SColombina 5-1-17
Hippocrates, <i>Capsula eburnea quem</i>	1500 ca. ad quem	àrab	Anònim	1 = BUSal 2262	
Pseudo-Hippocrates, <i>Libro abreviado sobre las bestias</i>	1500 ca. ad quem	no consta trad.	Anònim	cort	1 = BN 3668
Pseudo-Hippocrates, <i>Libro de verdad</i>	s. xv	no consta trad.	Anònim	?	1 = Zabalb. Vitrina
Pseudo-Hippocrates, <i>Prognostica</i>	1500 ca. ad quem	àrab	Anònim	?	1 = BUSal 2262
Claudius Ptolomeus, <i>Tetrabiblos</i>	1272 ad quem	àrab	Anònim	cort alfonsina	3 = SevCol 5-2-32 BN 3306 BN 1866

MEDICINA I CIÈNCIA

Autor i obra	BITAGAP				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Claudius Galenus, <i>De anatomia</i>	1451?-1500?	llatí	Anònim	?	1 = Ev. BP CXXI/2-19

FILOSOFÍA

Autor i obra	BITECA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Aristoteles, <i>Ètica</i>	1418 ca. a. 1467	llatí	Guillem de Copons	Violant de Bar, reina vídua	1 = BdC 296
Aristoteles, [<i>Comentari a l'econòmica</i>]	1481-1492	llatí > italià Bruni	Martí de Vicianà	cort Esposa. València	1 = Esc d.III.2
Aristoteles, <i>Praedicamenta</i>					

Brisson, <i>Oikonomikos</i> (Barçaçan, <i>Regiment d'alberg</i>)	1350-1450?	àrab > llatí	Anònim	?	1 = BdC 42
---	------------	--------------	--------	---	------------

FILOSOFÍA

Autor i obra	BETA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Aristoteles, <i>Ètica</i>	1467	italià Bruni	Nuño de Guzmán y Torres	cort castellana	9 + 2 = Esc k. ii.13 ACA Ripoll 161 BN 4514 BN 7076 BN 6710 BN 1204 Cambridge Roma Vat Ot lat 2054 Oxford Bod span.d.1 Sevilla Ungut-Polak 1493 Zaragoza Hurus 1488
Aristoteles, <i>Ethica ad Nicomachum</i>	28-07-1458	italià Bruni	Carlos de Aragón	cort	4 + 1 = Lisboa BN IL213 BN 6984 MadPal II/2990 London BL Add 21120 como Filosofia moral = Zaragoza Coci 1509
Aristoteles, <i>Ethica ad Nicomachum</i>	1492 <i>ad quem</i>	llatí	Anònim o Nuño de Guzmán	cort castellana	2 + 1 = Compl Hist. BH MSS 152 BN 10268 Sevilla Ungut-Polak 1492
Aristoteles, <i>De animalibus</i>	1500 <i>ca. ad quem</i>	llatí	Anònim	?	1 = BN 10198
Aristoteles, <i>De generatione et corruptione</i>	1500 <i>ca. ad quem</i>	llatí?	Anònim?	?	1 = MadPal II/1391(1)
Aristoteles, <i>Filosofia moral (Política y econòmica)</i>	1450 <i>ca.</i>	llatí	Anònim	cort	0 + 1 = Zaragoza Coci 1509
Aristoteles, <i>Dialèctica</i>	1500 <i>ca. ad quem</i>	llatí	Anònim	?	1 = MadPal II/960
Aristoteles, <i>Oeconomica</i>	1450 <i>ca. ad quem</i>	llatí Bruni	Alonso de Cartagena? Anònim al Rep trad.	cort castellana	4 = RAH SanRomán 38 BN 10268 BN 1204 Cambridge?

Aristoteles, <i>Praedicamenta</i>	1500 ca. <i>ad quem</i>	llatí	Anònim	?	1 = MadPal II/960
div. > V. Beauvais, <i>Vita Secundi</i>	s. xv	llatí	anònim	? / cort Reis Catòlics	3 = BUSal 1763 Esc 3.iii.10 Esc h.iii.1
Hermes Trimegistus, <i>Libros teosòfics</i>	1485	llatí M. Ficino	Diego Guillén de Àvila	cort	1 = Esc b.iv.29 (2)
Plato, <i>Axiocbus</i>	1444-1445	llatí Cencio de Rustici	Pedro Díaz de Toledo	cort / Santillana	1 = BNF esp. 458
Plato, <i>Phaedo</i>	1458	llatí Bruni	Pedro Díaz de Toledo	cort / Santillana /	3 = BN Vit 17-4 San MyP M96 BUSal 2614

LITERATURA

Autor i obra	BITECA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
<i>Collatio Alexandri Magni cum Dindimo Rege = Lletres d'Alexandre</i>	s. xv	llatí	Anònim	noblesa	1 = BdC 1560
<i>Historia de preliis Alexandri Magni</i>	1390-1410?	llatí Leo Napolitanus	Anònim	?	2 = BdC 1560 BdC 1872
<i>Collatio Alexandri Magni cum Dindimo Rege = Lletres d'Alexandre</i>	1450 ca.	llatí	Anònim	noblesa	1 = BN 7811

LITERATURA

Autor i obra	BETA				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Homerus, <i>Iliada inc.</i>	1446 ca. -1452	llatí Decembrio	Pedro González de Mendoza y Figueroa	cort / Santillana	1 = London BL Ad 21245
Homerus, <i>Iliada frg.</i>	1452 ca.	llatí	anònim	cort / Santillana	2 = London BL Ad21245 RAH Sroman Ms 39

<i>Ilias llatina (Iliada en romance)</i>	1442 ca.	llatí	Juan de Mena	cort / Joan II	6 + 1 = Palma March 20/5/6 Sant MenyPel M96 BN 6052 BN 8600 BN 7099 BN 3666 Valladolid, Brocar 1519
<i>Historia de preliis Alexandri Magni</i>	s. XIII	llatí Leo Napolitanus	Anònim	cort Alfons el Savi	General estoria
Aesopus, <i>Vita et fabulae</i>	1482 <i>ad quem</i>	llatí? Alemany?	anònim	?	0 + 7 = Burgos, Biel 1496 Toulouse Paris 1488 Zaragoza 1491 Toulouse Meyer 1489 Zaragoza Hurus-Planck 1482 Valencia Joffre 1520 Zaragoza Hurus 1489
Luciano de Samosata, <i>Diálogos</i>	s. xv?	llatí	Vasco Ramírez de Guzmán?	cort / comte d'Haro	3 = BN 9513 BN 9522 BN 9608
Luciano de Samosata, <i>Diálogo sobre la excelencia</i>	s. xv	llatí	Martín de Ávila	cort / Juan de Silva	5 = BN 1267 BN 3666 USal1890 Esc &.ii.8 Esc h.ii.22

LITERATURA

Autor i obra	BITAGAP				
	data trad.	llengua intermèdia	traductor	ambient o destinatari	tradicció textual
Aesopus, <i>Vita et fabulae</i>	XII-XIII	llatí?	anònim	?	1 = Wien NB. Lat Ser. Vetus 3270

REFERÈNCIES

- ALFONS X EL SAVI. *General estoria*. Ed. a cura de Pedro Sánchez Prieto-Borja. Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 2009. 10 v.
- ALVAR, Carlos. *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2010.
- ALVAR, Carlos i José Manuel LUCÍA. *Repertorio de traductores del siglo xv*. Madrid: Ollero y Ramos, 2009.
- ASKINS, Arthur L.-F., Harvey L. SHARRER, Aida Fernanda DIAS i Martha E. SCHAFFER. *BITAGAP (Bibliografía dos textos antigos galegos e portugueses)*. *PHILOBIBLON* (1992-). <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BITAGAP>>
- AVENOZA, Gemma. «Datos sobre el códice M-54 de la Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander». *Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo* 75 (1999): 393-401.
- . «Versiones medievales de los Macabeos: San Jerónimo, Josefo y la *Megil-lat Antiochus*». *V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 1998)*. Vol. I. Ed. a cura de M. Freixas et al. Santander: AHLM, Gobierno de Cantabria, 2000. 245-256.
- BELTRAN, Vicenç i Gemma AVENOZA. «Per una nova Bibliografia de la Literatura Catalana Antiga». *IX Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Actes*. Vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993. 223-238.
- BELTRAN, Vicenç, Gemma AVENOZA i Lourdes SORIANO. *BITECA (Bibliografia de textos antics catalans, valencians i balears)*. *PHILOBIBLON* (1992-). <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BITECA>>
- BEKKER, Immanuel, ed. Aristòtil, *Aristoteles Opera ex recensione I.B.* Berlín: De Gruyter, 1960-1961. 5 v.
- BORSARI, Elisa. *Catálogo de traducciones anónimas al castellano de los siglos xiv a xvi*. Madrid: Biblioteca Nacional i Ministerio de Cultura. En premsa.
- BRAVO GARCÍA, Antonio Pedro. «Aspectos de la cultura griega en la Península Ibérica durante la Edad Media». *Euphrosyne* 17 (1989): 361-372.
- CABRÉ, Lluís i Josep PUJOL. *Translat DB. Base de dades de traduccions al català medieval fins a 1500*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2009. <<http://www.narpan.net/index.php/translat-db>>
- CACHO BLECUA, Juan Manuel. *El gran maestro Juan Fernández de Heredia*. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada, 1997. Mariano de Pano y Ruata 12.
- CHABÁS, José. «L'activitat astronòmica a l'època del rei Pere (segle xiv)». *La ciència en la història dels Països Catalans*. Vol. I. *Dels àrabs al Renaixement*. Barcelona i València: Institut d'Estudis Catalans i Universitat de València, 2004. 483-514.

- CIFUENTES, Lluís. *Sciència.cat DB*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2009. <<http://www.sciencia.cat/>>
- COROLEU, Alejandro. «A Preliminary Survey of Greek and Latin Historians in Translations in the Iberian Peninsula (c. 1360-1599).» *Bulletin of Spanish Studies* 81 (2004): 897-912.
- DIAS, Aida Fernanda. «A *Bibliografia de Textos Antigos Galegos e Portugueses* na Internet». *Revista Portuguesa de História do Livro* 1.2 (1998): 173-180.
- FAULHABER, Charles B. *PHILOBIBLON*. Berkeley: University of California, Berkeley, 1992. <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon>>
- FAULHABER, Charles B. i Àngel GÓMEZ MORENO. «De *BOOST* a *BETA*: de Madison a Berkeley». *Los códices literarios de la Edad Media. Interpretación, historia, técnicas y catalogación*. Direcció de Pedro M. Cátedra. Ed. a cura d'Eva Belén Carro i Javier Durán. Salamanca: CILENGUA, Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, 2009. 283-292.
- FAULHABER, Charles B., Àngel GÓMEZ MORENO, Antonio CORTIJO OCAÑA i Óscar PEREA. *BETA (Bibliografia de textos españoles antiguos)*. *PHILOBIBLON*. (1992-). <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BETA>>
- GONZÁLEZ ROLÁN, T., M. F. DEL BARIO VEGA i A. LÓPEZ FONSECA. *Juan de Mena. La Iliada de Homero*. Madrid: Ediciones Clásicas, 1996.
- JANERAS, Sebastià. «La diffusion d'Isaac de Ninive dans la Péninsule Ibérique». *Eastern Crossroads. Essays on Medieval Christian Legacy*. Ed. a cura de Juan Pedro Monferrer-Sala. Piscataway: Gorgias Press, 2007. 247-274.
- LAWRANCE, Jeremy. «Nueva luz sobre la biblioteca del Conde de Haro: inventario de 1455». *El Crotalón* 1 (1984): 1073-1111.
- RIERA I SANS, Jaume. *Lo Breviari de baracan lo philòsof en Regiment d'Alberch*. En premsa.
- . «Presència de Josefus a les lletres catalanes». *Studia in honorem prof. M. de Riquer*. Vol. 2. Barcelona: Quaderns Crema, 1987. 179-220.
- RUIZ, Elisa. *Los libros de Isabel la Católica. Arqueología de un patrimonio escrito*. Salamanca: Instituto del Libro y de la Lectura, 2004.
- SABATÉ I MARÍN, Glòria i Lourdes SORIANO ROBLES. «Reinas catalanas: mujeres, lectoras y protectoras de la cultura (siglos XIV-XV)». *Mujeres y cultura escrita. Del mito al siglo XXI*. Gijón: Trea, 2005. 85-96.
- SÁNCHEZ PRIETO-BORJA, Pedro, ed. Alfons X el Savi, *General estoria*. Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 2009. 10 v.